

**ԿԱՐՍ-ԾԻՐԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱԾՐՁԱՆԻ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԺԱՆՐԵՐԸ ԵՎ
ԴՐԱՆՑ ՍՅՈՒԺԵՏԱՅԻՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ¹**

Մարինե Խեմչյան

Ամփոփում

Հայաստանի յուրաքանչյուր պատմազգագրական շրջանի բանահյուսական մշակույթն ունի ուրույն պատկեր, որը պայմանավորված է տեղական առանձնահատկություններով: Պատմական Հայաստանի այլ գավառների շարքում Կարս-Ծիրակ տարածաշրջանն առանձնանում է իր բարբառով և խոսվածքներով: Տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, կլիմայական պայմանները, աշխարհագրական դիրքը, լեզվամտածողությունն իրենց կնիքն են դրել բանահյուսական ժառանգության վրա:

Ուսումնասիրության համար հիմք է հանդիսացել Կարսի և Ծիրակի մարզերի բանահյուսության պատմողական ժանրերի նյութը՝ տպագրված «Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» և «Ծիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը» ժողովածուներում:

Պատմահամեմատական մեթոդով ուսումնասիրվել են հրաշապատում, իրապատում, կենդանական հեքիաթները, զրույցները, զվարճախոսությունները, հուշապատումները, ավանդությունները:

Բանալի բառեր՝ *պատմողական ժանր, հրաշապատում հեքիաթ, միջազգային դասակարգում, բանասաց, բանահավաք, սյուժե, տարբերակ:*

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի 25RG-6B114 ծածկագրով նախագծի շրջանակում:

NARRATIVE GENRES OF KARS-SHIRAK REGION FOLK LITERATURE AND THEIR PLOT DEVELOPMENTS¹

Marine Khemchyan

Abstract

The folk literary culture of each historical-ethnographic region of Armenia has its own distinct character. Among other provinces of historical Armenia, the Kars-Shirak region stands out with its dialect and speech patterns. The socio-economic and climatic conditions of the region, its geographical position, and linguistic mentality have left their mark on the folk heritage.

The report is based on material from the narrative genres of folk literature from the Kars and Shirak regions, published in the collections "Kars: Armenian Folk Culture" and "Shirak: Armenian Folk Culture." The study examined fairy tales, realistic tales, animal tales, conversations, humorous stories, memoirs, and traditions.

Although some folklore collectors (Hrach Mkrtchyan, Anushavan Gevorgyan, Yeghishe Khachatryan, Paruyr Barseghyan) recorded materials relating to both regions, these materials are distinguished by speech patterns characteristic of the given region and local plot developments, conditioned by the narrator's origin and place of residence. In some narratives of the Kars-Shirak region, the influence of folk materials transmitted through the memory of narrators who migrated from certain provinces of Western Armenia (Mush, Van, Erzurum) can be felt.

Key words: *narrative genre, tale of magic, international classification, storyteller, collector, plot, variant.*

¹ The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 25RG-6B114)

ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫЕ ЖАНРЫ ФОЛЬКЛОРА КАРС-ШИРАКСКОГО РЕГИОНА И ИХ СЮЖЕТНЫЕ РАЗВИТИЯ

Марине Хемчян

Аннотация

Фольклорная культура каждого историко-этнографического региона Армении обладает неповторимым обликом. Среди других провинций исторической Армении Карс-Ширакский регион выделяется своим диалектом и говорами. Социально-экономические, климатические условия региона, географическое положение, особенности языкового мышления оставили свой след в фольклорном наследии.

Статья подготовлена на материале повествовательных жанров фольклора Карсского и Ширакского регионов, опубликованных в сборниках «Карс. фольклорная традиция армян» и «Ширак. фольклорная традиция армян». Были изучены волшебные, реалистические сказки, сказки о животных, сказы, анекдоты, мемуары и предания. Хотя некоторые собиратели фольклорного материала (Грач Мкртчян, Анушаван Геворкян, Егише Хачатрян, Паруйр Барсегян) записали материалы, относящиеся к обоим регионам, тем не менее, отличаются говорами и локальными сюжетными разработками, характерные для данного региона, что обусловлено происхождением и местом проживания фольклориста. В некоторых сказках Карс-Ширакского региона ощущается влияние фольклорных материалов, переданных через память фольклористов, переселившихся из некоторых провинций Западной Армении (Муш, Ван, Эрзрум).

Ключевые слова: *повествовательный жанр, волшебная сказка, международная классификация., сказитель, собиратель, сюжет, вариант.*

Նախաբան

Պատմողական ժանրերը զգալի տեղ են զբաղեցնում Կարսի և Շիրակի տարածաշրջանների բանահյուսական ժառանգության մեջ: Հոդվածի սահմաններում ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Կարս-Շիրակի հրաշապատում, իրապատում, կենդանական հեքիաթները, իրապատում գրույցները, զվարճախոսությունները, ստապատումները, ավանդությունները, հուշապատումները:

Կարսի տարածաշրջանի պատումների բանասացները 1920 թ. տարածաշրջանից բռնագաղթվածներն են, որոնք բնակություն են հաստատել Շիրակի մարզում և Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Նվիրյալ սիրող բանահավաքներ Հրաչ Մկրտչյանը, Եղիշե Խաչատրյանը, Անուշավան Գևորգյանը ծնվել են Կարսի մարզում: Նրանք բանահյուսական նյութը գրառել են կամ իրենց ծնողներից ու հարազատներից, կամ հիշողությամբ վերապատմել են իրենց մանկության տարիներին լսած պատումները: Բանահավաք Հրաչ Մկրտչյանը ծնվել է Կարսի շրջանի Փաղրվան գյուղում՝ Ասատուր Մկրտչյանի ընտանիքում: Հրաչ Մկրտչյանի ծնողներն ունեցել են պատմելու մեծ ընդունակություն, որը ժառանգել էին իրենց նախնիներից, մասնավորապես տատից՝ Նանեից, որը ծագումով Արևմտյան Հայաստանից էր և բռնագաղթվել էր երիտասարդ տարիքում: Նա պահպանել էր իր մայրենի բարբառը և բանահյուսական ավանդույթը: Հ. Մկրտչյանը մեծաքանակ պատումներ է գրառել նաև իր ավագ քրոջից՝ Սիրանուշ Մկրտչյանից: Բանահավաք-բանասաց Եղիշե Խաչատրյանը ծնվել է 1906թ. Կարսի մարզի Ծալա գյուղում: Նա մանկության տարիներին բազմաթիվ հեքիաթներ սովորել է հորից՝ Պետրոսից և հորեղբոր տղայից՝ Արսեն Խաչատրյանից: Այդ հեքիաթները նա հիշողությամբ վերապատմել և գրառել է 20-րդ դարի 70-ական թվականներին Լենինականում: Կարսի մարզում ծնված (1901 թ., Հոպվերան գյուղ) մյուս բանահավաքն է Անուշավան Գևորգյանը, որի՝ կարսեցի բանասացների ցանկը, ի տարբերություն նախորդների, բավականին մեծ է (Աբրահամ Գևորգյան, Գեղամ Չոջյան, Անդոն Ամիրխանյան, Երվանդ Ամիրխանյան, Բարեկեն Աբրահամյան, Գարեգին Խաչատրյան,

Արևիստ Պետրոսյան, Հովհաննես Պետրոսյան, Հայաստան Սարգսյան, Սմբատ Միքայելյան, Տիգրան Գրիգորյան և ուրիշներ):

Վերոնշյալ բանահավաքները գրառել են նաև մեծաքանակ նյութեր բնիկ շիրակցիներից, որոնց ծագման մասին տվել են որոշակի տեղեկություններ:

Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի մեծաքանակ պատմողական ժանրի նյութ է գրառել նաև սիրող բանահավաք Պարույր Բարսեղյանը:

Փոքր չէ նաև այն սիրող բանահավաքների ցանկը, որոնք պատմողական ժանրի նյութ են գրառել Շիրակի մարզից՝ Բարխուդար Ղազիսյան, Հերիք Հարթենյան, Ստեփան Խաչատրյան, Համլետ Մովսիսյան, Խաչիկ Դաբադյան, Վարդիթեր Առակյան, Հմայակ Սարգսյան և ուրիշներ:

Մեծ է նաև բանագետ-բանահավաքներ Արամ Ղանալանյանի, Վարդ Բոդյանի, Սարգիս Հարությունյանի, Արագ Կարապետյանի, Վերժինե Սվազյանի, Արուսյակ Սահակյանի, Սվետլանա Վարդանյանի, Էսթեր Խենյանի դերը կարս-շիրակյան տարածաշրջանի պատմողական արժեքավոր ժանրեր գրառելու գործում:

Կարս-շիրակյան տարածաշրջանի բանահավաքչական-բանասացական դպրոցը գիտական շրջանակներին ներկայացվում է առաջին անգամ:

Տարածաշրջանի պատմողական ժանրերի մասին փոքրիշատե պատկերացում կազմելու համար հետազոտության նյութ ենք ընտրել մեկ գույգ (Կարս, Շիրակ) պատում:

Հրաշապատում հեքիաթներ

Կարս-Շիրակ տարածաշրջանը հարուստ է հրաշապատում հեքիաթներով: Ի տարբերություն պատմողական իրապատում ժանրերի՝ Կարս-Շիրակի հրաշապատում հեքիաթների մեծ մասում առկա են միջազգային դասակարգմամբ տիպերը, գործրինակ՝ «Հրեշի հոգին՝ ձվի մեջ» (ATU 302), «Երկվորյակներ կամ արյունակից եղբայրներ» (ATU 303), «Կախարդական մատանին» (ATU 560), «Երեք ոսկեղեն երեխաներ» (ATU 707) և այլն: Թե՛ Կարսի, թե՛ Շիրակի միևնույն տիպի հեքիաթների մոտիվներում պահպանված է միջազգային տվյալ տիպի մի-

շուկը (որոշ շեղումներով)՝ ինքնուրույն սյուժետային կամ մոտիվային զարգացումներով:

Ուսումնասիրության համար ընտրել ենք Շիրակի «Ջամփուլադի հեքիաթը» [2, 81-86 էջեր] և Կարսի «Չոփչին» [2, 141-145 էջեր] հեքիաթները, որոնք դասվում են Հանս-Յորգ Ութերի՝ հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգմամբ «Կախարդական առարկաներ» հեքիաթախմբի «Կախարդական մատանի»՝ ATU 560 տիպին: Ըստ այդ տիպի՝ աղքատ տղան գնում է շուն, կատու և օձ՝ նրանց կյանքը հալածանքներից փրկելու նպատակով: Փոխարենը նա օձերի թագավորից ստանում է կախարդական մատանի (կամ քար), որը կկատարեր նրա բոլոր ցանկությունները (մի գիշերվա մեջ պալատ կառուցել, ապակե կամուրջ գցել և այլն): Տղան ամուսնանում է արքայադստեր հետ, որը սիրեկանի օգնությամբ գողանում է մատանին, պալատը իր և սիրեկանի հետ տեղափոխում հեռավոր կղզի, և տղան նորից հայտնվում է աղքատության մեջ: Երախտագետ շունը և կատուն՝ մկան օգնությամբ կարողանում են հետ վերցնել մատանին, վերադարձի ճանապարհին այն կորցնում են ծովում, ձուկը վերադարձնում է այն, և տղան վերականգնում է իր ունեցվածքն ու դիրքը [5, 328-329 էջեր]:

Շիրակի հեքիաթում հերոսն աղքատ հովվի որդի է, իսկ Կարսի հեքիաթում՝ միայնակ մոր զավակ, որը ցախավաճառ է: Կարսի հեքիաթում ցախավաճառ հերոսը հավատարիմ կենդանիներին (շուն, կատու, օձ) ձեռք է բերում՝ իր աշխատած օրվա ապրուստի փողը վճարելով չար երեխաներին՝ կենդանիներին հալածանքից փրկելու համար: Շիրակի հեքիաթում հավատարիմ շունը և կատուն ի սկզբանե ապրում են հերոսի ընտանիքում:

Երկու հեքիաթում էլ սյուժեի առանցքային գործողությունը գլխավոր հերոսի կողմից մատանու (Կարս) կամ հրաշագործ ավմաստ քարի (Շիրակ) ձեռքբերումն է: Կարսի տարբերակում հրաշագործ մատանին գլխավոր հերոսն օձերի թագավորից ստանում է՝ ի նշան երախտագիտության՝ որդուն հալածանքներից փրկելու համար: Այլ է պատկերը քննության ենթարկվող շիրակյան տարբերակում. գլխավոր հերոսի ճա-

նապարհին հանդիպում են կարմիր և սև միմյանց գուրգուրող օձեր. «Ջամփուլադի սիրտը չտարավ, թե. «Էս սև, մուևդառ օձն ինչ է, որ փաթաթվի էս գեղեցիկ օձին»: Իսփեց: Պետք է դիպներ, ուրեմն, սև օձին, դիպավ կարմիր՝ սիրուն օձին: Օձերը թե՛ փախան, թե՛ սատկեցին, չիմացվեց, հետո կիմացվի, բայց Ջամփուլադի սիրտը տրորվեց» [2, էջ 81]: Այնուհետև հեքիաթի գործողությունները ծավալվում են այնպես, որ օձերի թագավորը հերոսի ազնվության և ճշմարտախոսության համար (հերոսը նույնությամբ ներկայացնում է թագուհու՝ կարմիր օձի դավաճանությունը) նրան պարգևատրում է իր լեզվի տակի ավմաստ քարով: Մատանու և ավմաստ քարի գործառույթը նույնն է՝ կատարել այն կրողի ցանկությունները, տարբերությունը այն ձեռք բերելու, կրելու և օգտագործելու կերպի մեջ է: Եթե Կարսի տարբերակում հերոսը մատանին պահում է լեզվի տակ, որևէ բան ցանկանալիս լեզվի տակից հանում է, լիզում, անմիջապես դուրս են գալիս երկու արաբ և մի ակնթարթում կատարում տիրոջ ցանկությունը, Շիրակի տարբերակում ավմաստ քարից դուրս են գալիս քառասուն քաջեր և կատարում տիրոջ ցանկությունը:

Անդրաշխարհի ուժերը հրաշագործ մատանու և ավմաստ քարի օգտագործման վրա հմայական արգելք (տաբու) են դնում, որը խախտելու պարագայում հերոսը կորցնում է այն: Շիրակյան տարբերակում թագավորի աղջկա նախկին սիրեկանն է մի իննսնամյա պառավի միջոցով խաբեությամբ ձեռք բերում ավմաստ քարը, հրամայում է կտրիճներին Ջամփուլադի պալատը իր կնոջ հետ և ամեն ինչով տեղափոխել անմարդաբնակ կղզի, իսկ նրան գցել հորը, որ սովից մեռնի: Կարսի հեքիաթում հերոսի կինը կարողանում է ամուսնուց կորզել կախարդական մատանու գաղտնիքը, գողանում է այն և հանձնում հրեա սիրեկանին, որը լիզելով մատանին, հրամայում է արաբներին որ իրենց պալատով տանեն մի այնպիսի կղզի, որ ոչ-ոք չկարողանա իրենց հասնել:

Երկու հեքիաթում էլ երախտագետ կատուն ու շուն են ուղևորվում մատանու որոնումներին: Չնայած շան ու կատվի միջև եղած մշտական հակամարտությանը՝ երախտագիտության զգացումը նրանց դրդում է համագործակցության: Ճանապարհը դեպի անդրաշխարհ

ծովով է: Ծուներ լողալ գիտի, իսկ կատուն՝ ոչ: Կատուն այդ ճանապարհին անցնում է շան մեջքին նստած: Նրանք, տեղակայված լինելով Տիեզերական ծառի միջնամասում, չէին կարող ձեռք գցել անդրաշխարհի վերադարձած մատանին: Այս պարագայում օգնության է հասնում Տիեզերական ծառի ստորին մասում գտնվող մուկը: Մուկը կատարում է կատվի պատվերը՝ փոխարենը իր, իր ձագերի կամ իր թագավորության ազատությունը ստանալով: Իհարկե կատուն է մկանը հուշում՝ ինչպես ձեռք բերի մատանին (ալմաստ քարը):

Անդրաշխարհից այսրաշխարհի փոխանցված հրաշագործ առարկան ստորերկրյա ուժերի կողմից մշտական հսկողության տակ է, և հանգամանքներն այնպես են դասավորվում, որ մատանին վերադարձվի անդրաշխարհ: Անդրաշխարհի և այսրաշխարհի միջնորդ ձուկը հասնում է օգնության: Հետդարձի ճանապարհին շան կամ կատվի բերանից մատանին ընկնում է ծովի մեջ: Եթե ձուկն այն կուլ չտա, ապա այն կհայտնվի անդրաշխարհում:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ATU 560 տիպի «Կախարդական մատանին» հեքիաթախմբին պատկանող Ծիրակի տարածաշրջանի «Ջամփուլադի հեքիաթը» Կարսի «Չոփչին» հեքիաթի հետ ունենալով ընդհանրություններ՝ առանձնանում է մոտիվային որոշ դրվագներով և պոեմետային կառուցվածքով, որոնք պայմանավորված են բանահյուսական նյութի փոխներթափանցումներով և տարածաշրջանի առանձնահատկություններով: Հեքիաթի գլխավոր հերոսի գործողություններն ընթանում են այնկողմնային աշխարհի չար և բարի ուժերի ուղեկցությամբ՝ նպաստելով կամ խոչընդոտելով դրանց: Հեքիաթի պոեմում առանցքային նշանակություն ունի հրաշագործ առարկայի ձեռքբերումը, հափշտակումը չար ուժերի կողմից, հավատարիմ կենդանիների միջոցով այն գտնելը և հերոսին վերադարձնելը:

Իրապատում հեքիաթներ

Ծիրակի և Կարսի իրապատում հեքիաթների հերոսները ներկայացնում են տարածաշրջանների ազգաբնակչության բոլոր շերտերը (գյուղացիներ, արհեստավորներ, առևտրականներ, հոգևորականներ և

այլն): Հերոսների կերպարներում խտացված են տարածաշրջանների բնակչության ամենաբնորոշ հատկանիշներն ու բնավորության գծերը (խոհեմությունը, խորամանկությունը, սրամտությունը, բարեհոգությունը և այլ հատկանիշներ):

Իրապատում հեքիաթների շարքում առանձնացվել են հրաշապատումի տարրերով, կենցաղային, պատմական դեմքերի մասին հեքիաթները, իրական անձանց (գյումրեցիների, ղզախսախցիների և այլոց) մասին զրույցները, զրույցներ ամուսնական զույգերի մասին և այլն: Այս հեքիաթները գրառվել են տարբեր բանահավաքների կողմից, Բայց այդ գրառումների մեծամասնությունը կատարել են Սարգիս Հարությունյանը, Պարույր Բարսեղյանը, Անուշավան Գևորգյանը և Հրաչ Մկրտչյանը:

Կարսի և Շիրակի մեծաքանակ իրապատում հեքիաթներից վերցրել ենք մի զույգ՝ «Վարսավերի պատմությունը» [1, 318-319 էջեր] և «Թագավորի գլխի կտտոջ կա» [2, 267-268 էջեր]: Երկու հեքիաթն էլ դասվում են Հանս-Յորգ Ութերի դասակարգմամբ ATU 782 տիպին [5, էջ 441]: Այս հեքիաթների սյուժեն ունի առասպելաբանական աղերսներ հին հունական առասպելաբանության հետ: Ըստ առասպելի՝ Փռյուզիայի թագավոր Միդասը, լինելով Ապոլլոնի և Պանի միջև երաժշտական մրցության դատավոր, առաջնությունը տվել է Պանին: Ինչի պատճառով Ապոլլոնը Միդասին օժտում է էշի ականջներով, որոնք թագավորը ստիպված էր թաքցնել փռյուզիական գլխարկի տակ: Միդասի վարսավիրը տեսել էր ականջները և տանջվելով այն հանգամանքից, որ չէր կարող այդ գաղտնիքը որևէ մեկին հայտնել, փոս է փորում, փոսի մեջ շնչում: «Միդասը էշի ականջներ ունի» և փոսը ծածկում: Այդ տեղում եղեգ է բուսնում, որը և ամբողջ աշխարհին հայտնում է այդ գաղտնիքը [3, 149-150 էջեր]:

Կարսի տարբերակում թագավորը Սուլթան Մուրադն է. «Առաջներում կար Սուլթան Մուրադ. թակավոր էր. մալի պես կողոշ էրգու հատ՝ գլխուն: Գդակը ծածկըմ էր՝ փափախը, կողոշը չէր էրևըմ: Ոչ ոք չիդեր, թե Սուլթան Մուրադը կողոշ ունի: Բայց Սուլթան Մուրադի կո-

դոշ ունենալը վո՞վ գը գիդենար: Վարսավերները գիդենին, օր կողոշ ունի, բայց ինչքան վարսավեր գնացել էր, իրան թրաշել էր, էդ վարսավերի գլուխը զարգել, քցել էր հորը» [1, էջ 318]:

Ծիրակի տարբերակում թագավորը անանուն է, գլխին էլ մի եղջյուր կա: Եթե Կարսի տարբերակում բազմաթիվ վարսավիրներ գլխատելուց հետո մի երիտասարդ վարսավիր է ստիպված լինում պահել գաղտնիքը, ապա Ծիրակի տարբերակում հենց առաջին իսկ վարսավիրն է խոստանում պահել գաղտնիքը: Երկու հեքիաթում էլ գաղտնիքը բացահայտվում է եղեգի միջոցով:

Այս մոտիվը Հայաստանի տարբեր տարածաշրջաններում ունի տարբեր դրսևորումներ: Հարկ է նշել, որ այդ մոտիվի թագավորները երբեմն պատմական անձինք են (Ալեքսանդր Մակեդոնացի¹, Շահ Աբաս, Սուլթան Մուրադ), որոնք փոխներթափանցումների շնորհիվ մուտք են գործել հայ բանահյուսություն:

Կենդանական հեքիաթներ

Կենդանական հեքիաթների հիմքում ընկած է նախնիների տոտեմական պաշտամունքը, որի վրա կառուցվել են տարբեր առասպելական գրույցներ կենդանիների բնավորության, հատկանիշների, հնարամիտ արարքների մասին:

Կարս-շիրակյան տարածաշրջանում կենդանական հեքիաթների հերոսները վայրի կամ ընտանի կենդանիներն են: Այդ հեքիաթները երբեմն աղերսներ ունեն հայկական միջնադարյան առակների հետ և ավարտվում են բարոյախրատական եզրահանգումով:

Ուսումնասիրության համար ընտրել ենք Կարսի «Աղվեսն ու գելը» [1, էջ 325] և Ծիրակի «Էդպես էլ եմ թըռե» [2, էջ 273] հեքիաթները, որոնք դասվում են Հանս-Յորգ Ութերի միջազգային դասակարգմամբ «Աղվեսը փոսից դուրս է գալիս գայլի մեջքի վրա ցատկելով» խորագիրը կրող ATU 31 տիպին [5, էջ 31]:

¹ Եղջրակիր արքայի մոտիվի մասին տե՛ս բանագետ Հսթեր Խեմչյանի «Երկեղջյուր Ալեքսանդրի հայկական պատումները և դրանց ծիսաառասպելաբանական ակունքները» հոդվածը [4, 167-183 էջեր]:

Կարսի տարբերակը գրառել են Սարգիս Հարությունյանը և Արուսյակ Սահակյանը 1969 թվականին Ախուրյանի շրջանի Երազգավորս գյուղում՝ բաշշորագյալցի Մանուկ Մանուկյանից: Ծիրակի տարբերակը գրառել է Հրաչ Մկրտչյանը 1949 թվականին Լենինականում՝ բանասաց Աննա Մկրտչյանից: Եթե Կարսի տարբերակում աղվեսը հորի մոտով անցնելիս հորում սպիտակ բան է տեսնում և, կարծելով, թե պանիր է, իրեն գցում է հորի մեջ, Ծիրակի տարբերակում աղվեսը պատահաբար է ընկնում հորը: Երկու պատումում էլ աղվեսը որքան էլ այսկողմ-այնկողմ է թռչում, չի կարողանում դուրս թռչի հորից և, հիմար գայլին խաբելով, գայթակղում է, որ ցատկի հորը: Հենց որ գայլը ցատկում է հորի մեջ, աղվեսն անմիջապես ցատկում է նրա մեջքին և դուրս թռչում հորից: Երկու պատումում էլ խորամանկ աղվեսն ազատվում է, իսկ հիմար գայլը պատժվում:

Թեև պատումներն ունեն պոլիժեստային նույն զարգացումները և հերոսները, այնուամենայնիվ դրանք միմյանցից շատ են տարբերվում կառուցվածքով, պատմողական արվեստով, հատկապես խոսվածքով:

Չվարճախոսություններ

Կարս և Ծիրակ տարածաշրջանների բանահյուսական ժառանգության մեջ զգալի ծավալ են կազմում զվարճախոսությունները:

Կարսի զվարճախոսությունների թեմատիկան բազմազան է: Առանձնապես աչքի են ընկնում Կարսում և հարևան շրջաններում հայտնի զվարճախոս Մոսոյի, հարս ու սկեսուրների, կանանց, տերտերների, մոլլայի, գավառցիների, միամիտ գյուղացիների և այլոց մասին անեկլոտները: Կարսի գյուղերում (Հոպվերան, Փաղդրվան, Մագրա, Ժռչի, Քյուրուկդարա և այլն) զվարճախոսությունները մեծ մասսայականություն են վայելել, պատմվել են տեղական նշանակության ու տեղական ծագում ունեցող, ինչպես նաև հարևան պատմազգագրական շրջաններում կենցաղավարող ու շրջանառվող զվարճախոսություններ: Կարսեցիները, ինչպես հարևան գյումրեցիները, զվարճաբանելու մեծ հակում ու սեր ունեին:

Ծիրակի գվարճախոսությունները ծնունդ և սնունդ են ստացել գյումրվա ազգաբնակչության, լոթիների ու արհեստավորների, մտավորականների ու ուսանողների, առևտրականների ու աշխատավորների միջավայրում՝ շնորհիվ նրանց սրամտությունների, թևավոր խոսքերի, անգուսպ արտահայտությունների, ծաղրաբանության, սեփական սխալների ու անմխիթար վիճակի վրա լիաթոք ծիծաղելու կարողության:

Ալեքսանդրապոլցիների, գյումրեցիների, լենինականցիների մասին մեկ հարյուրամյակ շրջանառվել և կենցաղավարել են գվարճախոսություններ, որոնք դուրս են եկել Ծիրակի մարզի սահմաններից: Գյումրին հայտնի է նաև իր անվանի ու սիրված գվարճախոսներով, որոնց ամենակարկառուն ներկայացուցիչը Պոլոզ Մուկուչն է (Մկրտիչ Ղազարի Մելքոնյան), որը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում 1885 թվականին, նրա անվան շուրջ ձևավորվել են հարյուրավոր գվարճախոսություններ:

Ալեքսանդրապոլի և Գյումրիի գվարճախոսելու ավանդույթը փոխանցվել է նոր գվարճախոսների, ինչպիսիք են Ջդեր Խաչիկն ու Կուժիկը, Վարդանիկն ու ընկեր Մարգոն և ուրիշներ:

Ներկայացնենք Մոսոյի (Կարս) և Պոլոզ Մուկուչի (Ծիրակ) գվարճախոսություններից երկու պատում:

«Մոսոն կերթա Թիվլիս, մե հարուստ աղիմ քով ծառա կը մտնի: Օրըմ էս հարուստը Մոսոյին բազար կը դըրկե՝ տան հրմար բան-ման առնելու: Մոսոն, բազար օր կերթա, աղի շունն էլ հետը կը տանի: Փողոցով կերթան, մե հարուստ, հագած-կապած վաճառականըմ Մոսոյի դեմը գելնի ու ձեռք կառնի Մոսոյին: Կըսե.- Տո՛, մունդոքեք կըռռ, վուրդի՞ իս տանում էդ վարդապետին, ի՛նչ էլ լավն ա:

- Աղա ջան, կըսե,- իմացել եմ հերդ մեռել է, էս վարդապետին կը տանիմ, օր հոգոց-հանգուցելոց կարդա գերեզմանին:

Էս խոսքի վրա աղեն հընգանոցըմ կըաշխե Մոսոյին»։ [1, էջ 449]

«Պոլոզ Մուկուչը ու իրա ընկեր Ծիտրոն, որը Մուկուչից տարիքով մեծ էր, իրար հետ խոսում են: Պոլոզ Մուկուչը հարցնում է.-

Էդ ի՞նչիս կեղնի օր պարավորը ինքնյարան կերթա:

- Ընչի չիտե՛ս, բոլով կերթա,- պատասխանում է Ծիտրոն:

- Ի՞նչ կը խոսի,- զարմանում է Պոլոզ Մուկուչը,- բոլոր օր էրթուլու էղնիր, Ձիթողցոնց բաղնիքը վաղուց Լոնդոն հասած կեղնիր» [2, էջ 347]:

Թե՛ Կարսի, թե՛ Շիրակի զվարճախոսություններն աչքի են ընկնում տարածաշրջանին հատուկ համով ու հոտով և ունեն համահայկական տարածվածություն:

Հուշապատումներ

Կարս-շիրակյան տարածաշրջանի հուշապատումները պատմել են տվյալ իրադարձությանն ու դեպքին մասնակիցները և ականատեսները:

Կարսի հուշապատումները երկու տեսակի են՝ գաղթից հետո նոր բնակավայրերում կարսեցիների հետ պատահած տարբեր պատմություններ և հուշ-վկայություններ, որոնք պատմել են ցեղասպանությունն ու գաղթը վերապրած կարսեցիները (Հմայակ Սարգսյանի և Վերժինե Սվազյանի գրառումները) [1, 472-505 էջեր]: Հուշապատում-վկայությունները պատմող ականատեսները վերարտադրել են այն իրական դեպքերը, որոնք խաթարել են նրանց բնականոն կյանքը և որոնց հուշը ողջ կյանքում մորմոքալով նրանք պահել են իրենց սրտերում և փոխանցել սերունդներին:

Շիրակի մարզի միակ հուշապատումը, որը վերնագրված է «Տեսիլք» [2, էջեր 368-369], պատմել է Ջրառատ գյուղի բնակիչ Ռոբերտ Մանուկյանը, որի պապի ընտանիքը Կարսից 1918-20 թթ. ենթարկվել է տեղահանության, փախեցի փախի, ցեղասպանության՝ թուրքերի կողմից կիրառված բոլոր դաժանություններին: Մեծ զոհեր տալուց հետո ընտանիքի փոքր մասը հայտնվում է Գյումրիում: Բանասացը պատմում է, թե ինչպես է մի քանի անգամ իրեն տեսիլք հայտնվել ու ցույց են տվել ու հանձնարարել, որ այդ տեղում քանդի: Քանդած տեղում քարանձավ է հայտնվել, որտեղ խորան է հայտնաբերել: Խորանը մաքրել է և դարձրել սրբատեղի:

Կարս-շիրակյան տարածաշրջանի բանահյուսական ժառանգության պատմողական ժանրերի զգալի մաս են կազմում նաև ավանդությունները, ավանդագրույցները, ստապատումները և այլ ժանրեր:

Եզրահանգում

Կարս-Շիրակ տարածաշրջանների պատմողական ժանրերը Հայաստանի մյուս տարածաշրջանների բանահյուսական ժառանգության համատեքստում, փոխներգործությունների և փոխառնչությունների արդյունքում ունենալով որոշ ընդհանրություններ, այսօր են ընկնում տարածաշրջաններին հատուկ կոյորիտով ու բարբառով:

Կարսի և Շիրակի բանահյուսական ժառանգության պատմողական ժանրերն ավելի ցայտուն ներկայացնելու համար յուրաքանչյուր ժանրից վերցվել է մեկ գույգ պատում՝ դրանք համադրելով միմյանց և Հանս-Յորգ Ութերի միջազգային դասակարգմամբ համապատասխան տիպերի հետ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ հարևան Կարս և Շիրակ տարածաշրջանների պատմողական ժանրերը, ընդհանրություններով հանդերձ, ունեն նաև պլուժետային տարբեր զարգացումներ: Նյութերի համադրությունը նաև ցույց է տալիս, որ Կարսի տարածաշրջանի բանասացները հարազատ են մնացել իրենց նախնիներից ժառանգած բանահյուսական սյուժեներին:

Օգտագործված գրականություն

1. *Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը*, կազմ.՝ Ս. Բ. Հարությունյան, Ս. Ա. Վարդանյան, Է. Հ. Խեմյան, Լ. Խ. Ղուքյան, Մ. Հ. Խեմյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, 750 էջ:
2. *Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը*, կազմ.՝ Մ. Հ. Խեմյան, Է. Հ. Խեմյան, Լ. Խ. Ղուքյան, Հ. Հ. Մատիկյան, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2024, 640 էջ:
3. Ботвинник М., *Мудас* // Мифы народов мира (МНМ), II том, Москва, Изд-во «Советская энциклопедия», 2008, с. 65.

4. Khemchyan E., *Armenian narratives of the Two-horned Alexander and their Ritual-legendary sources*, Բանբեր հայագիտության. Հայագիտական միջազգային հանդես, № 3(27), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2021, էջ 167-183:
5. Uther H.-J., *The types of international folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson, part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales. and Realistic Tales, with an Introduction*, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica. 2011, 619 p.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարինե Հայկի Խեմչյան՝ բան. գիտ. թեկնածու,

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ
Էլ. հասցե՝ mkhemchyan@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4764-0876>

Marine Hayk Khemchyan: PhD in Philology,

Senior Researcher at Institute of Archaeology and Ethnography of NAS, Yerevan, RA,
e-mail: mkhemchyan@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4764-0876>

Марине Гайковна Хемчян, кандидат филолог. наук,

Старший научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН, Ереван, РА
эл. адрес: mkhemchyan@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4764-0876>